

סוסיתא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

אוניברסיטת חיפה מוזיאון הכט

27 מכתמים
MICHMANIM

December 2017 • כסלו תשע"ח

סוסיתא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

מוזיאון הכט
HECHT MUSEUM

סוסיא ותחומה חידושים בתום 18 שנות מחקר

עורך הגיליון המיוחד: מיכאל איזנברג
חברי המערכת המדעית לגיליון המיוחד: ארתור סג"ל, דני שיאון, אורית פלגברקת
מערכת מכמנים: גדעון פוקס, עדי ארליך, עינת עמבר-ערמון
מרכזת המערכת: פרי הראל

עריכה לשונית נוסח עברי: ישראל רונן
עיצוב: נגה מזרחי
הדפסה: דפוס מילניום אילון בע"מ

המעוניינים לפרסם במכמנים מתבקשים לפנות למערכת לקבלת הנחיות
כתובת המערכת: מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה
שד' אבא חושי 199, הר הכרמל, חיפה 3498838
טל' 04-8257773
plivne@univ.haifa.ac.il
<http://mushecht.haifa.ac.il/michmanim/michmanim.aspx>

שער עברי: רמת הר סוסיא והכנרת ממערב (צילום מ' איזנברג)
שער אנגלי: הר סוסיא, נחל עין־גב החותר למרגלותיו והכנרת ממערבו. מבט לכיוון דרום (צילום מ' איזנברג)

תוכן עניינים

שונית נטר־מרמלשטיין פתח דבר	4
מיכאל איזנברג דבר העורך	6
מיכאל איזנברג סוסיתא בתום 18 עונות חפירה	7
ארתור סג"ל תוכניתה ונופה העירוני של סוסיתא הרומית	25
נטע וקסלר ושמואל מרקו רעשי אדמה היסטוריים בצפון ישראל והשפעתם על היפוס־סוסיתא	35
הנדריק ברון ואורן זינגבוים מצודת הרוקאד - מצודה הלניסטית בדרום הגולן	46
מיכאל איזנברג דמותה הצבאית של סוסיתא - ממצודה תלמית לפוליס סלאוקית	57
ארלטה קובלבסקה ומיכאל איזנברג בתי מרחץ רומיים בסוסיתא ובדקפוליס	70
יניב שאואר מטבעת העיר אנטיוכיה היפוס (סוסיתא)	81
מיכאל אזבנד כלי חרס מצויים מהתקופה הרומית מחפירות סוסיתא	89
תקצירים בעברית של המאמרים באנגלית	109
אדם פאזוט מחקר גיאוגרפי־מרחבי של תחום אנטיוכיה היפוס מהתקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית	
מארק שולר המבן הצפון־מזרחי והנצרות בסוף העת העתיקה בהיפוס־סוסיתא	

סוסיתא בתום 18 עונות חפירה

מיכאל איזנברג

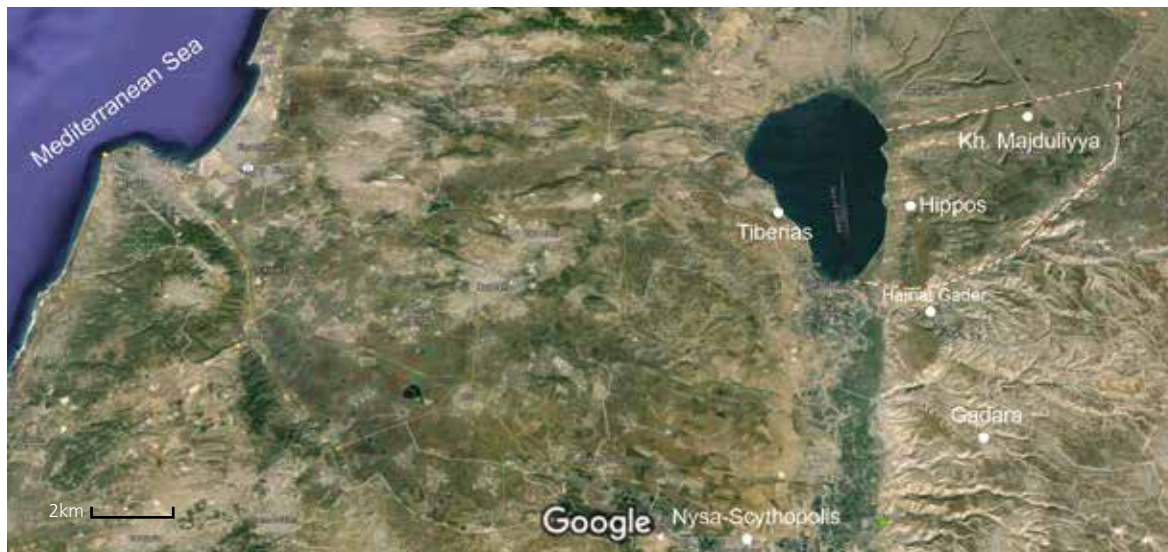
המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

aizen@research.haifa.ac.il

מבוא

העיר סוסיתא בשמה הארמי במקורות היהודיים או אנטיוכיה היפוס (Antiochia Hippos) בשמה ביוונית, נוסדה במחצית הראשונה של המאה הב' לפנה"ס על רמת הר סוסיתא. ההר מצוי כשני ק"מ ממזרח לכנרת, בין עמקי הכנרת לרכסי הגולן שממזרחו (איורים 1-4). הפוליס מן התקופה ההלניסטית התפתחה לעיר משגשגת בתקופה הרומית ולמושבו של בישוף בתקופה הביזנטית. סוסיתא נמנית עם ערי הדקפוליס והייתה הפוליס היחידה בשטח של דרום הגולן ומרכזו, ולפיכך היה שטח זה ככל הנראה חלק מתחומה (איורים 1-2).¹ הפוליס מצפונה, בצפון

מאמר זה פותח את הגיליון המיוחד של מכמנים המוקדש לסוסיתא ותחומה. סדרת המאמרים משקפת את הידוע לנו כיום על אודות סוסיתא במגוון תחומי מחקר. הגיליון המיוחד יוצא לאור במתאם לתערוכה במוזיאון הכט באוניברסיטת חיפה (שנפתחה בדצמבר 2017): **לפני שהאדמה רעדה – העיר העתיקה סוסיתא נחשפת לראשונה**. אומנם אין מטרת המאמרים בגיליון לשקף את התערוכה עצמה, אך הזיקה ביניהם ברורה. חלק מן הממצאים הנידונים כאן מוצגים בתערוכה.

איור 1: מפת התמצאות. תצלום לוויין של צפון ישראל עם סימון תחומה המשוער של סוסיתא (Google Earth).

1 במאמר זה ובשאר מאמרי גיליון זה, השם סוסיתא מציין את ההר ואת האזור הגיאוגרפי הסמוך לו, בעוד היפוס הוא שמה של העיר מאז היווסדה. לסקירת תולדותיה של סוסיתא ממצודה תלמית ועד ייסוד העיר ראו איזנברג 2017. לסקירת תחומה של סוסיתא ראו Pažout 2017.

איור 2: תחומן של ערי הדקפוליס (מ' איזנברג).

איור 3: הר סוסיתא והכנרת כפי שנראים ממורדות הגולן. מבט לכיוון מערב (צילום מ' איזנברג).

מכלולי הבנייה שנחשפו בשנים האחרונות על רמת ההר ובשטח האוכף. ממצאים חדשים אלה מאפשרים לשרטט את תוכניתה של סוסיתא בשיאה בתקופה הרומית, ולהבין טוב יותר מבעבר את שלבי דעיכתה בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האומיית.

תולדות המחקר

המחקר הארכיאולוגי בסוסיתא החל כבר בשלהי המאה ה-19 עם עבודתו החלוצית של גוטליב שומכר, שסקר את סוסיתא במסגרת סקריו בגולן ועשה שרטוט ראשוני של השרידים על רמת הר סוסיתא ואוכפה (איור 5). מחקר מועט נעשה במהלך המנדט הבריטי בארץ, והחוקר המרכזי שסקר את האתר ואת סביבת הכנרת עד מלחמת העצמאות היה מנדל נון, חבר קיבוץ עין-גב. שרטוטיהם ותיאוריהם של שומכר ונון הם מקור מידע שלא יסולא בפז למחקר הארכיאולוגי המודרני. החפירות הראשונות

הגולן, הייתה פניאס, ומדרומה - ניסה-סקיתופוליס; מדרום-מזרח שכנה העיר האחות הגדולה גדרה, ומצידו המערבי של האגם נמצאת העיר היהודית טבריה. מסוף המאה ה' לספירה נחלשה העיר בהדרגה בד בבד עם אובדן מעמדה כעיר הראשית בשעה שטבריה קיבלה את הבכורה כבירת המחוז האומיי ג'ונד אל-אורדן בראשית המאה הז' לספירה. מסוף המאה הז'-ראשית המאה הח' לספירה לא הייתה סוסיתא עיר כי אם עיירה תעשייתית דועכת. רעש האדמה בשנת 749 לספירה החריבה והיא לא נושבה מחדש (איזנברג 2016; 2014; Dvorjetski 2014; Segal 2014c).

עיקרו של המחקר המודרני בסוסיתא ראשיתו בשנת 2000 עת משלחת מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה החלה את פעילותה במקום. מטרת מאמר זה להציג בקיצור את הידוע לנו על סוסיתא בעקבות כ-18 שנות מחקר בהדגשת תיאור

איור 4: תצלום אוויר מיושר של הר סוסיא וסביבתו (פברואר 2012, אופק צילומי אוויר).

ב-2000 בתום סקר עירוני שנערך שנה לפני כן. המשלחת הבינלאומית מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה ממשיכה את החפירות ברציפות, ובקיץ 2017 התקיימה באתר עונת החפירות ה-18.³ החפירות בסוסיא נמנות עם מפעלי החפירה הגדולים בארכיאולוגיה הקלאסית בשני העשורים האחרונים בישראל ובאזור הדקפוליס. תוצאות

באתר בוצעו בידי אנף העתיקות (1949-1953) במסגרת חפירות הצלה בעת שהוקמו במקום ביצורי צה"ל.² המחקר בסוסיא ובעיקר בסביבתה חודש רק בראשית שנות התשעים במחקר ישראלי-גרמני מקיף, שנועד להתחקות אחר מערכת אספקת המים לעיר (Segal 2014a: 16; Tsuk forthcoming). משלחת החפירות החלה בחשיפת העיר בשנת

2 לסקירה מלאה על תולדות המחקר ראו 12-17 Segal 2014a.

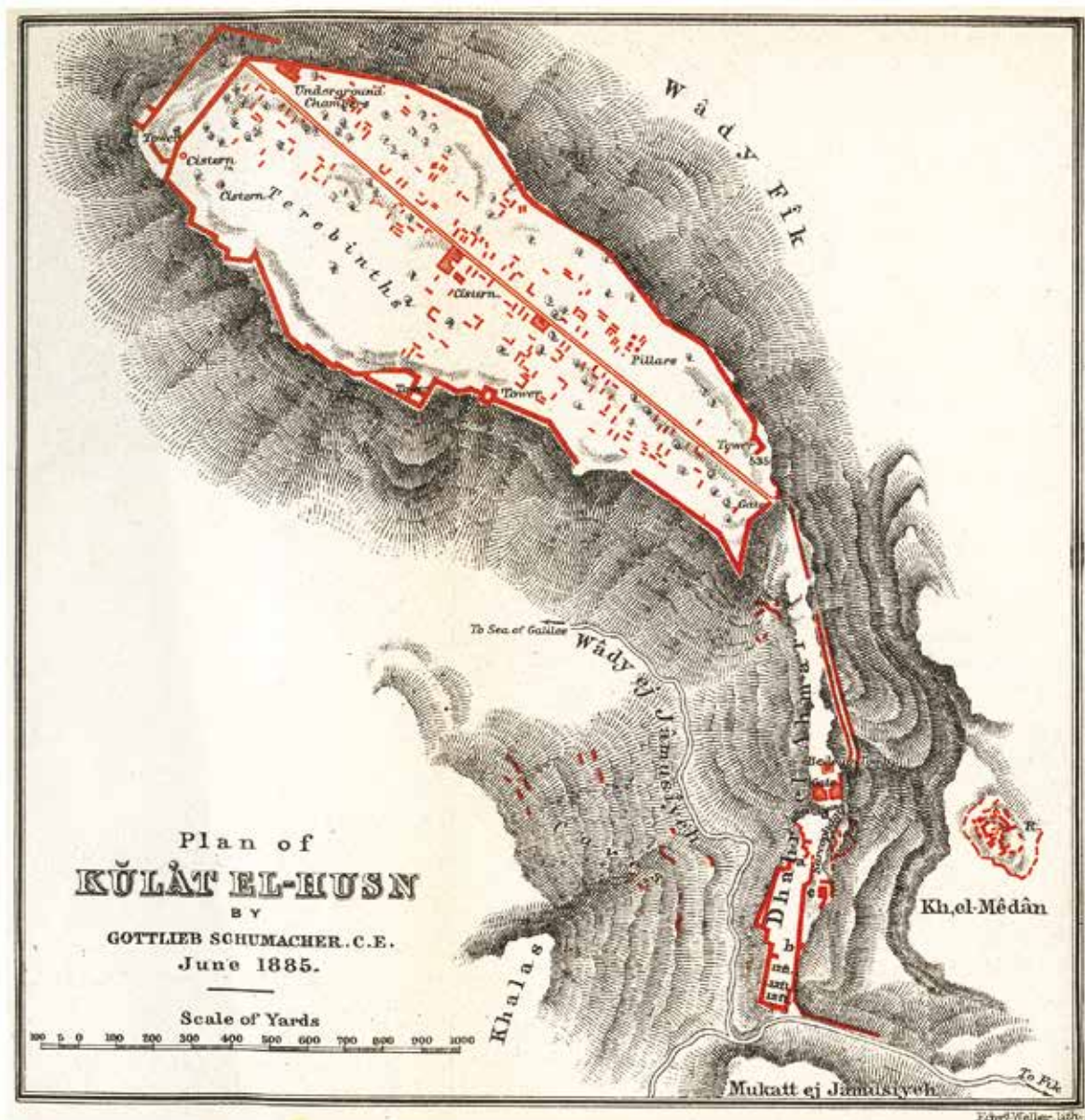
3 עונת חפירות נמשכת כחודש ימים. במשלחת שותפים עשרות חוקרים ומתנדבים מן הארץ ומחו"ל. בעשור הראשון השתתפה בחפירה משלחת מטעם האקדמיה הלאומית למדעים מוורשה, ועד שנת 2016 השתתפה בחפירות משלחת מטעם אוניברסיטת קונקורדיה שבסנט פאול, מינסוטה, ארצות הברית. א' סג"ל ומ' איזנברג עמדו בראש המשלחת בשנים 2000-2011 ומשנת 2012 עומד בראשה מ' איזנברג. החפירות בסוסיא נערכות במסגרת רישיונות חפירה של רשות העתיקות והיתרי חפירה מטעם רשות הטבע והגנים. סוסיא היא גן לאומי מוכרז.

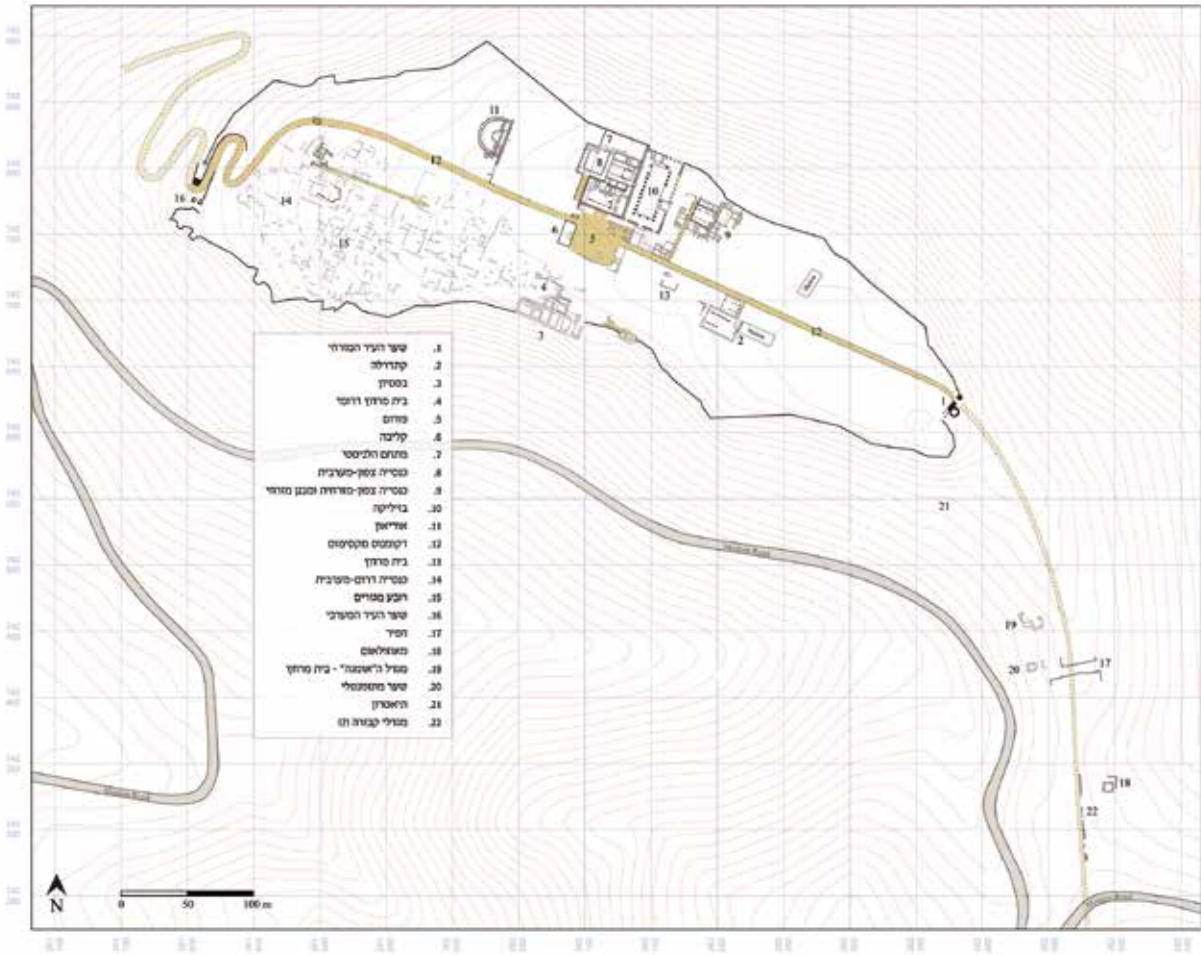
שטחי חפירה מרכזיים שנחפרו בשנים 2012-2017

בחמש השנים האחרונות התמקדה משלחת החפירות בחשיפת השטחים הבאים בתחום העיר: הבדליקה, הבסטיון (עמדה עבור מכונת שיגור), בית המרחץ הדרומי, קטע מן הדקומנוס מקסימוס המערבי, המבן הצפון-מזרחי ורובע המגורים המערבי. בין עונות החפירה המרכזיות הוחל

עונות החפירה בסוסיתא עד שנת 2010 ראו אור בסדרת המונוגרפיות של פרסומי סוסיתא ובכמה מאמרים (Segal 2014b). הכרך הראשון המסכם את תולדותיה של סוסיתא ותוצאות תריסר עונות חפירה עד שנת 2011 ראה אור בראשית שנת 2014 (Segal et al. 2014). הכרך השני והאחרון עתיד לצאת לאור במהלך שנת 2018 (Eisenberg et al. forthcoming).

איור 5: תוכנית סכמטית של סוסיתא (ג' שומכר 1885, יש להתעלם מקנה המידה השנוי).

איור 6: חפת קווי גובה של הר סוסיתא עם סימון שטחי החפירה המרכזיים (מ' איזנברג, על בסיס מפות המרכז למיפוי ישראל).

ההליניסטי שקדם לו. חלק ניכר משטח הבזיליקה נחפר עד שנת 2012, אך שלוש שנות החפירה לאחר מכן סיפקו מידע חשוב על יתר מרכיבי המבנה ועל שרידי הבנייה שקדמו לו (איזנברג 2016; Segal 2014d). מידות הבזיליקה הן 56 מ' בציר צפון-דרום ו-30 מ' בציר מזרח-מערב ושטחה הפנימי כ-1,300 מ"ר (איורים 9-10). תוכניתה של הבזיליקה מלבנית ולה ארבעה קירות חיצוניים וארבעה טורי עמודים מקבילים לקירות, המחלקים את החלל הפנימי של המבנה לארבע סיטראות ואולם תווך, כולם מקורים. גג אולם התווך היה ודאי גבוה מגגות הסיטראות, וכך אפשר לאור לחדור במרווח שבין

בחפירתם של מכלולי בנייה לאורך אוקף ההר. בשטח זה נחפרו: מאוזוליאום, שער מונומנטלי, קטע מבית מרחץ, ובנוסף להם אותר תיאטרון רומי (איור 8). להלן יתוארו בעיקר הממצאים החדשים בשטח הבזיליקה ומכלולי הבנייה לאורך האוקף.⁴

הבזיליקה

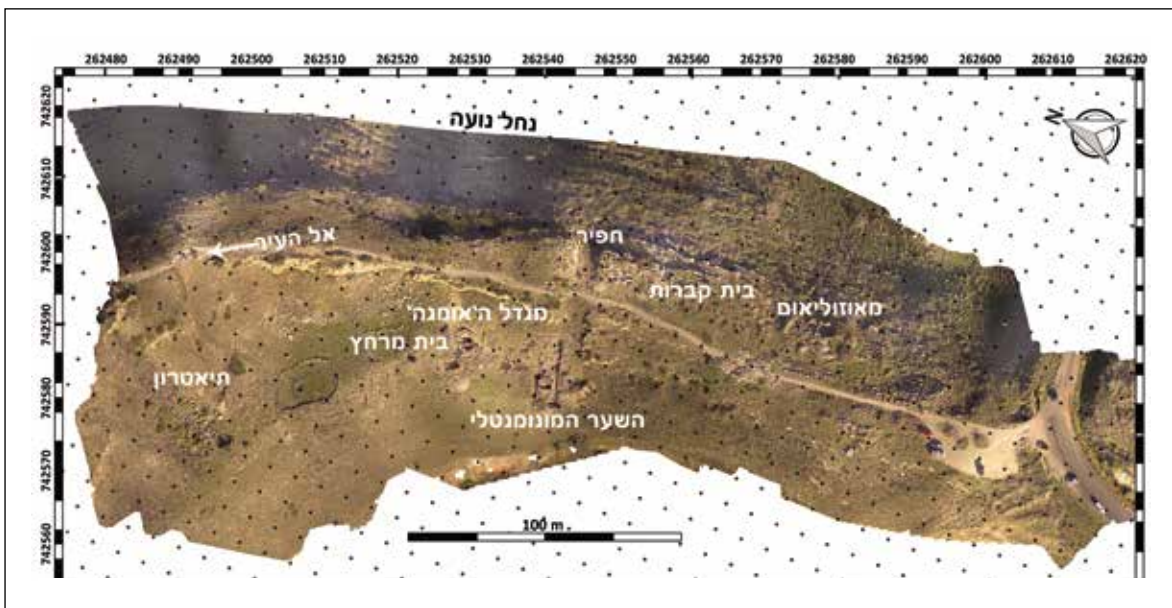
הבזיליקה נבנתה 15 מ' מצפון לדקומנוס מקסימוס, בצמוד ומצפון-מזרח לפורום וממזרח למתחם ההליניסטי (איורים 6-7, 9). בנוי הקיר המערבי של הבזיליקה עשו שימוש בקיר המזרחי של המתחם

4 לסיכום עונות 2012-2015 ראו איזנברג 2016; לבתי המרחץ בסוסיתא ראו קובלבסקה ואיזנברג 2017.

איור 7: תצלום אוויר של מרכז רמת הר סוסיתא ושטחי החפירה המרכזיים (צילום ד' סילברמן ו' נדל).

איור 8: תצלום מיושר של אוכף סוסיתא (פוטוגרמטריה א' גרשטיון).

אף שלא נתגלה ולו עמוד אחד שלם באתרו, או כל חלקיו של עמוד שקרס, יש בידינו די נתונים כדי להציע שגובהה הפנימי של הבזיליקה היה 11.5 מ'. אם נוסיף את גובה גג הרעפים הגמלוני מעל אולם התווך, הרי הבזיליקה בסוסיטא התנשאה לגובה משוער של כ־15 מ'. כל חלקי העמוד, מן האדן ועד הכותרת, היו מכוסים בעיטור במלאכת כיור איכותית בגוון לבן. גזעי העמודים כוסו ברובם בכיור בחירוף אנכי (fluting), ואחדים כוסו ועוטרו בחירוף אלכסוני איכותי (איור 13).

איור 9: הבזיליקה. צילום אוויר לכיוון דרום (אוגוסט 2015, צילום א' גרייצר).

הבזיליקה רוצפה ברצפת טיח לבן פשוט למדי. קירות הבזיליקה עוטרו במלאכת כיור משובחת המדמה חיפוי

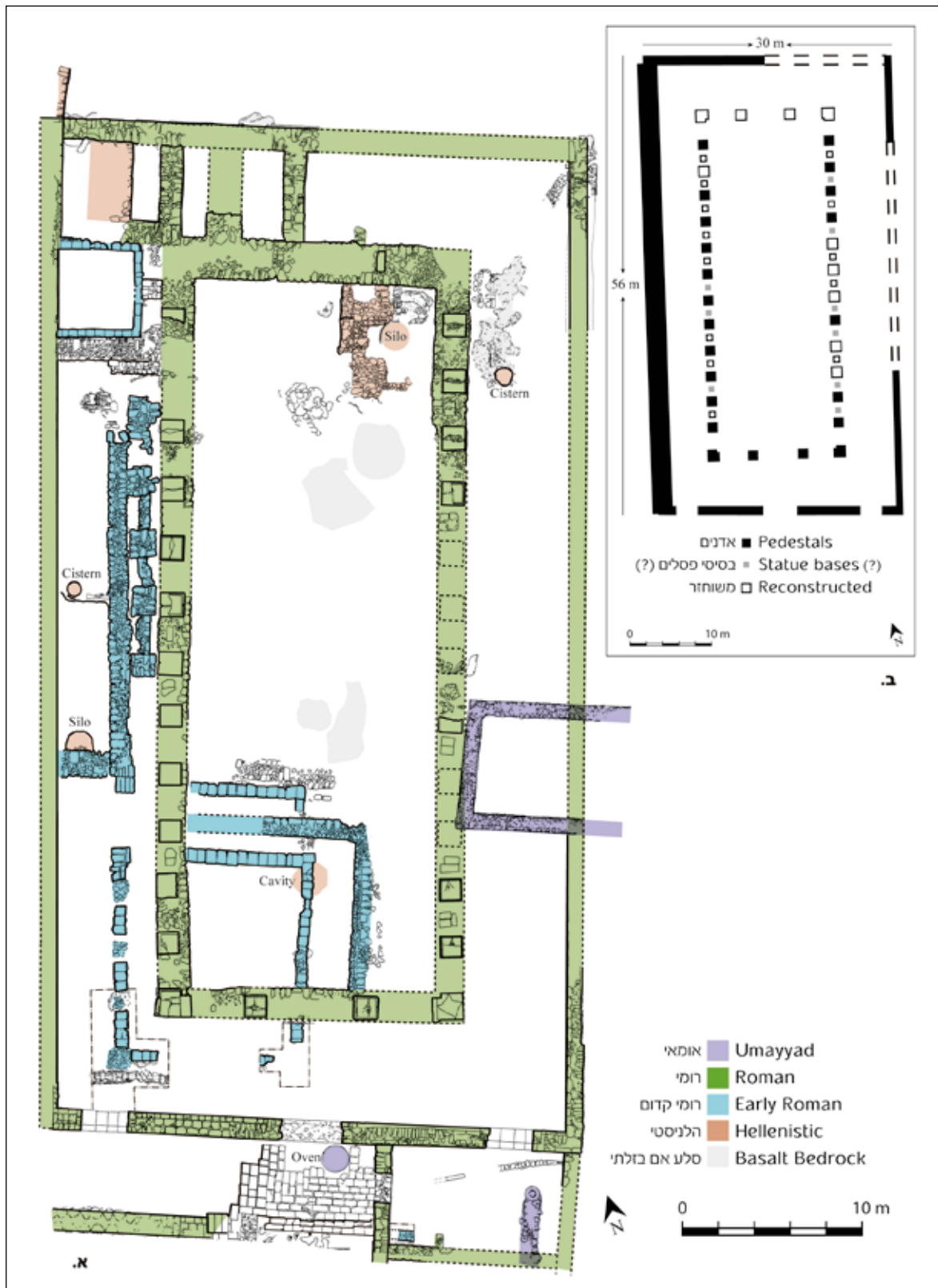
שיש ובנייה. בקטעים אחדים על הקירות הדרומי, המזרחי והמערבי של הבזיליקה נשתמר הספין התחתון (איור 14). בספין התחתון שרדו גם אומנות אחוזות על בסיס אטי, מעוטרות במלאכת כיור. אלה הוכתרו ככל הנראה בכותרות קורינתיות שהתנשאו אל הספין העליון של הקיר, שממנו לא שרד דבר באתרו. האומנות זהות כולן, וביניהן עיטורי מעוינים, ריבועים ועיגולים במלאכת כיור. על הספין התחתון נותרו שרידי צבעים – אדום וחום־צהוב – שעוטרו כנראה את כל הקיר. העיטור חוזר על עצמו במקצב כמעט אחיד המאפשר את שחזורו (איור 11).⁵ חלקו העליון של הקיר עוטר ודאי ביתר פאר מן התחתון וכלל תבליטים מכורים שהציגו גם דמויות אדם. סמוך לקיר המזרחי נתגלו כמה פריטי כיור שנפלו מן הספין העליון ובהם כמה חלקים של יד אדם אוחזת בכתף וחלק מכותרת קורינתית.⁶

הגגות. אלפי שברי רעפים רוכבים (imbrices) ושוכבים (tegulae) וכן מסמרי ברזל של קורות העץ נתגלו בעיי החורבות של הבזיליקה, עדות לגגות הרעפים שקירו את המבנה. שלושה פתחים קרועים בקיר הצר הדרומי של הבזיליקה (איורים 9-12). הפתח המרכזי ברוחב 3.5 מ', ואילו רוחבו של כל אחד משני הפתחים המולכים אל הסיטראות המערבית והמזרחית הוא 3 מ'. עמודים נשאו את גג הבזיליקה, תריסר עמודים לאורך שני הקירות הארוכים, וארבעה לאורך שני הקירות הצרים. גזעי העמודים, העשויים חוליות, הוצבו על בסיסים אטיים, אשר הוצבו על אדנים רבועים. גובה חוליות גזעי העמודים אינו אחיד, אך קוטרן, 0.8 מ', מאפשר לשחזר את גובה גזע העמוד, המגיע ל־7 מ' בקירוב. העמודים הוכתרו בכותרות קורינתיות מבזלת, עשויות משני חלקים בגובה כולל של כמעט 1 מ' (איורים 12-13).

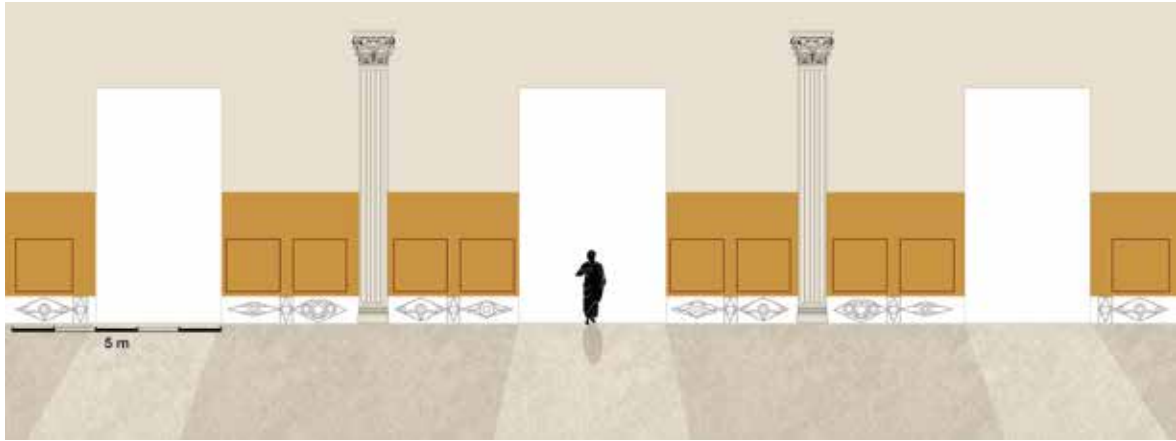
5 בתערוכת סוסיטא מוצגת הצעת שחזור חלקית של הספין התחתון של הבזיליקה.

6 פריטי הכיור מן הספין העליון מוצגים בתערוכת סוסיטא.

איור 10: שטח החפירה בבדליקה הכולל שלבי בנייה (א) ותוכנית סכמתית של המבנה (ב) (שרטוט ט' מלצ'ין, ו' פירסקי; עיבוד ממוחשב ע' רגב גויס).

איור 11: הצעת שחזור לעיטור הספין התחתון הפנימי של הבזיליקה. מבט מתוך הבזיליקה אל הקיר הדרומי (שרטוט ע' רגב גיסוס).

איור 13: הפינה הדרומית-מערבית של אולם התווך בבזיליקה. הצעת שחזור חלקית לעמודי הבזיליקה (צילום מ' איזנברג).

איור 12: צידה הדרומי של הבזיליקה. מבט לכיוון מערב (צילום מ' איזנברג).

והמישורי למדי שעליו נבנתה לימים הבזיליקה. מתקנים אלה גם קדמו למתחם ההלניסטי שנבנה בסוף המאה ה'ב' לפנה"ס, והם נמנים עם השרידים הראשונים הידועים לנו שנבנו סמוך לייסוד העיר. מתחת לרצפת הסיטרה המערבית של הבזיליקה נתגלה קיר מסד בנוי בזלת, כ־20 מ' אורכו. אל הקיר צמודה סדרה של חמישה יסודות שנועדו לאדנים במידות של כ־1.5x1.4 מ'. יסודות האדנים כמעט נושקים לאדנים שנשאו את עמודי הסיטרה המערבית של הבזיליקה (איור 16). ייתכן שלפנינו שלב ראשון בהקמת הבזיליקה, בטרם החליטו לשנות את תוכניתה ולהרחיבה מעט.

הבזיליקה נבנתה בסוף המאה הא' לספירה וחרבה ברעש האדמה של שנת 363 ולא נבנתה מחדש. בחלקו הצפוני של אולם התווך, מתחת להריסות מערכת הגג, נתגלו שני שלדים כמעט שלמים של אישה צעירה ושל גבר בוגר, ושרידיהם של עוד שניים לפחות.⁷ ראשיהם מופנים לכיוון דרום, אל עבר פתחי הבזיליקה. סמוך לעצמות צווארה של האישה נמצא תליון זהב בדמות יונה, משובץ באבנים יקרות למחצה (איור 15).⁸

שני בורות מים ושלוש ממגורות המתוארכות לאמצע המאה ה'ב' לפנה"ס בקירוב נחצבו בשטח הבזיליקה.

7 ניתוח אנתרופולוגי פיזי נעשה בידי י' אברמוב וי' הרשקוביץ.

8 תליון היונה מוצג בתערוכת סוסיתא.

איור 14: הספין התחתון בקיר המזרחי הפנימי של הבזיליקה. תנו דעתכם להשתמרות מלאכת הכיור והצבע (צילום מ' איזנברג).

איזנברג 2017: איורים 5, 12); שדה קבורה כ־300 מ' ממזרח לאוכף סוסיתא ובו מאות קברי שוחה; ובית קברות הממוקם כ־1.5 ק"מ מצפון־מערב לסוסיתא, סמוך לבית הקברות של קיבוץ עין־גב (איור 4).

איור 15: תליון זהב בדמות יונה המשובץ באבנים חצי־קירות. התליון התגלה על עצמות צווארה של אישה שנקברה מתחת לעיי החרובות של הבזיליקה (צילום מ' איזנברג).

מכלולי הבנייה לאורך אוכף ההר

בין עונות החפירה המרכזיות נחפרו מכלולי בנייה אחדים לאורך אוכפה של סוסיתא, המחבר אותה מדרום־מזרח לדרום רמת הגולן (איור 8). הראשון להיחפר היה המאוזוליאום בחלקו הדרומי־מזרחי של האוכף, ואילו המתחם הפולחני בצפון־מערב האוכף נחשף במהלך ימי חפירה בודדים בכל שנה, משנת 2013. מתחם פולחני זה הוא היחידוש המרכזי בחפירות סוסיתא בשנים האחרונות ויתואר להלן.

בתי הקברות והמאוזוליאום

לסוסיתא בתי קברות אחדים, ואלה נסקרו ותועדו חלקית: בית קברות מצפון־מזרח להר מעל נחל נועה (איורים 4, 6, 8); בית הקברות המרכזי ובו כ־100 מערות קבורה חצובות במסלע הרך, ומאות קברי שוחה ב"גבעת הקברים" שמדרום לסוסיתא; שדה סרקופגים, שקתות חצובות וכתריסר מבני מאוזוליאיה לאורך צידו הדרומי של האוכף (איור 8;

9 כאמור, עד היום לא נחפרו כל קברים בבתי הקברות של סוסיתא זולת המאוזוליאום. לסקירת הקבורה ב"גבעת הקברים" ובאוכף סוסיתא ראו Zingboym forthcoming; לסקירת הממצאים החדשים בבית הקברות באוכף ההר ובתי הקברות החדשים שנתגלו ראו איזנברג 2016: 15-16. בתי הקברות שממזרח לאוכף וזה מצפון־מערב להר נתגלו בשנים האחרונות בסקרי תחום סוסיתא של משלחת סוסיתא.

איור 16: צידה המערבי ואולם התווך של הבזיליקה הרומית. תנו דעתכם לקיר המסד ויסודות האדנים בסיטרה המערבית שקדמו לבניית הבזיליקה. מבט לכיוון דרום (צילום מ' איזנברג).

מאוזוליאום

בשנים האחרונות התחווור לנו כי החפיר ההגנתי שנחצב במרכז האוכף וחוצה את הדרך הראשית המוליכה אל שיערה הראשי של העיר שימש לא רק מכשול בפני מכונות המצור הכבדות של האויב, אלא גם חיץ סמלי-פולחני חד בין עיר-המתים לעיר-החיים (איורים 3-6, 8). המאוזוליאום, שמרביתו נחפר, הוקם בבית הקברות שבצידו הדרומי-מזרחי של האוכף. זהו מבנה הקבורה היחיד שנחפר עד כה בסוסיטא (איור 18). המאוזוליאום בנוי כולו בניית גזית משובחת בבזלת; הוא רבוע ואורך צלעותיו

במהלך החפירות ב"מצודת טל" (איור 4), כ-300 מ' מדרום לאוכף, נתגלתה בשימוש משני מצבת קבורה מבזלת המעוצבת כהיכלית. במרכזה פסל ראשו וחזהו של גבר עוטה טוגה (איור 17). מימין לדמות הנקבר חקוקות ארבע שורות ביוונית, המציינות כנראה את שמו של המת, אך בשל הכתב המרושל והמשטח הלא אחיד שעליו נחקקו, לא עלה בידינו עד כה לקרואן.¹⁰ עיצוב מצבת הקבורה גס למדי ומזכיר באופיו מצבות מבית הקברות של בית שאן (ניסה-סקיתופוליס) ובעיקר מאזור החורן, המתוארכות למאות הג'-הד' לספירה.¹¹

10 א' לייטר, האפיגרף ליוונית של משלחת החפירות, הציע שהשם המופיע כאן הוא אולי Eusebios. המצבה מוצגת בתערוכת סוסיטא.

11 ראש פסל מעוצב בבזלת, שנתגלה בשימוש משני בחפירות האוכף, מוצג אף הוא בתערוכת סוסיטא, וכן מוצגת מצבה מבזלת הנושאת דיוקנאות של בני זוג משני צידי "טבלת אוזניים". הכתובת בטבלת אוזניים זו הייתה ודאי צבועה שכן לא נותר ממנה שריד. הפרוט נאסף מקיבוץ עין-גב ומקורו ככל הנראה ב"גבעת הקברים". נדמה שיש לתארך מצבה זו לתקופה הרומית.

חומה בהירה. נראה שחומר הגלם ומלאכת הפיסול אינם מקומיים. מחוץ לקיר הצפוני של המאוזוליאום נתגלתה סדרת פריטים אדריכליים מבזלת עשויים בעיצוב משובח: חוליות של אומנה אחוזה הנושאות תווי סתמים, וכותרת פינת אומנה יונית (איור 18ב).¹² פריטים אלה שייכים לקומת-על של מאוזוליאום. מאחר שאף לא אחד מן הפריטים הללו נתגלה בתוך המבנה עצמו, ופריטים נוספים נתגלו בתחתית נחל נועה החותר ממזרח, אין כל ביטחון שהם שייכים למבנה שנחפר, ואולי יש לשייכם למאוזוליאום סמוך שטרם נחקר. שיטת הבנייה של המבנה, עיצוב הפריטים האדריכליים, חפירות בדיקה ברצפת המאוזוליאום וחפירות מחוץ למבנה מאפשרים לנו לתארך את הקמת המאוזוליאום לשלהי המאה ה'ב' לספירה, ואת עיקר הקבורה בו למאות הג'–ראשית הד' לספירה. המבנה המשיך לתפקד עד המאה ה'ו', אך ייתכן שבשלב זה קומת-העל כבר הייתה הרוסה.

איור 17: מצבת קבורה בבזלת בדמות היכלית הנושאת את דמותו של הנקבר (צילום מ' איזנברג).

המתחם הפולחני שמחוץ לעיר

בשנים האחרונות נערכו חפירות מצומצמות היקף במכלולי בנייה אחדים בצידו המערבי של האוכף, מקו החפיר שנחצב במרכזו לכיוון צפון. מאחר שאזור זה נעדר הגנה טבעית, שיערנו שנאתר כאן את ביצורי האוכף וכן סדרה של אולמות מוגנים ששימשו עמדות למכונות השיגור הכבדות (בליסטראות וקטפולטות) של מגיני העיר אל מול אויב שיתקדם על הדרך הראשית מכיוון הכנרת. עד אמצע שנת 2017 לא אותרו מכלולי הגנה איתנים, אולם ייתכן שאלה עוד יחשפו בחלקים התחתונים של מכלולי הבנייה, שחשיפתם נמצאת בראשיתה. עד כה נתגלו שלושה מכלולי בנייה השייכים למתחם: שער כניסה מונומנטלי (propylaeum) בחלקו הדרומי של המתחם וצמוד לחפיר, בית מרחץ ציבורי ותיאטרון בקצה הצפוני של המתחם (איורים 6, 8, 19).

כ־7.5 מ'. היו למבנה שתי קומות: קומת-העל נישאה על קמרון, ששרידיו ניכרים היטב בקירות הצפוני והדרומי של קומת הקרקע; היא הייתה עשירה בעיצובה והתנשאה מעל פני השטח לעיני כל מי שהעפיל לעיר או חלף על פניה בדרכו מזרחה. קומה זו לא שרדה, אך קומת הקרקע שרדה היטב. הקיר המערבי שלה שרד למלא גובהו – 2.3 מ'. הפתח אל קומת הקרקע קרוע בקיר הצפוני של המבנה. מנעול עשוי אבן נתגלה באתרו, נתון בשקע במזוזת הפתח המערבית, וחסר רק הבריוח שהיה עשוי מתכת. שברי סרקופגים ומכסים אחדים אותרו במילוי קומת הקרקע ועל רצפת הטיח שכיסתה את סלע הבזלת. על אחד ממכסי הסרקופגים, שרק חלקו אותר עד כה, נותרו שרידיו של אריה רוכן על המכסה. ראשו של האריה עטור רעמה, לשונו משתרבת מבין ניביו, ורק עינו הימנית לא שרדה (איור 18ג). אותרו גם חלקים מרגליו של האריה, הנחות על מכסה הסרקופג. האריה ומכסה הסרקופג פוסלו כיחידה אחת במלאכת פיסול משובחת באבן גיר

12 מנעול האבן, פסל האריה וכותרת הפינה מוצגים בתערוכת סוסיא.

איור 18: המאוזוליאום באוכף סוסיטא, צילום לכיוון מערב (א); כותרת פינה יונית בבזלת (ב) וראשו של אריה מפוסל באבן גיר (ג) (א. צילום מבוסס פוטוגרמטריה א' גרשטיין; ב-ג. צילום מ' איזנברג).

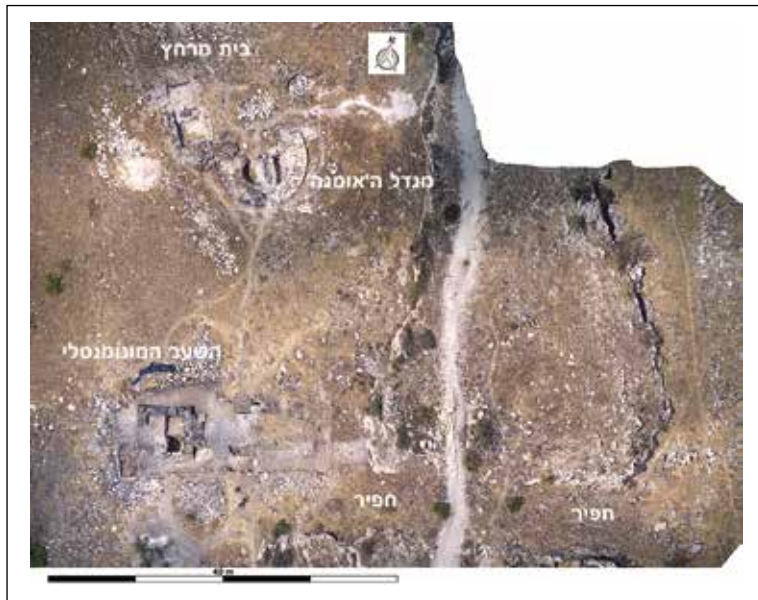
השער המונומנטלי

של הקיסר הדריאנוס (117-138 לספירה). תארוך זה נקבע בזכות ממצא נומיסמטי וקרמי שהתגלה מתחת לרצפותיו, וחפירה עד יסודותיו של המגדל המערבי. קירות המגדל המערבי שרדו עד גובה של כ-5.50 מ' מן היסודות (איור 20; אזבנד 2017: 93-94, איורים 3-5). מעל לרצפת הטיח העליונה של המגדל המערבי נתגלתה מסכת ברונזה המתארת את האל פאן.¹³ המסכה, העשויה יציקת ברונזה איכותית, התגלתה שלא באתרה, שלמה כמעט לגמרי. המסכה מעוצבת כפניו של נער צעיר, פיו פעור בהבעה טרגית מפחידה, עיניו פקוחות לרווחה ובתוך בלורית שיערו חבויות שתי קרניים זעירות; אוזניו ארוכות, זקופות ומחודדות, וגדילי זקן תיש בסנטרו, שרק

השער המונומנטלי נחשף כמעט עד תום (איורים 19-20). הוא בנוי בניית גזית בבזלת ובעל עיטורי פרופילים ששרדו בכמה מחלקיו. לשער היה מעבר אחד ברוחב של כמעט 4 מ' ומשני צדדיו מגדלים רבועים של 6.3 מ' כל צלע. גובה המקורי של פתח השער היה ודאי למעלה מ-6 מ', והמבנה עצמו גבוה מכך. קיר בזלת איתן מחבר את המגדל המזרחי אל מסלע הגיר הרך של החפיר מעליו, ויצר ככל הנראה רצף הגנתי. קיר רחב זוהה גם ממערב למגדל המערבי של השער, ונדמה שהוא תוחם את כל צידו מערבי של האוכף והמתחם. הקמת מבנה השער מתוארכת לתקופה הרומית, ככל הנראה בימיו

13 המסכה נתגלתה בטרם החפירה בשער ובאופן אקראי למדי במהלך עבודה עם מגלה מתכות שהופעל בידי א' ירמולין. גילוייה עודד אותנו לרכז מאמץ דווקא בשטח זה, המרוחק 30 מ' מבית המרחץ שבו חפרנו. העתק המסכה מוצג בתערוכת סוסיטא.

איור 19: החפיר, השער המונומנטלי ומגדל ה"אומגה" באוכפה של סוסיא (צילום מיושר מבוסס פוטוגרמטריה א' גרשטיין).

אחד מהם שרד (איור 21). צידה האחורי של המסכה אינו מעובד ומכיל שרידי עופרת שסייעו ודאי לקבעה למבנה השער. מידות המסכה 30 ס"מ גובה ו-28 ס"מ רוחב, ומשקלה מעט יותר מ-5 ק"ג. היא מתארת את האל היווני פאן, אל הרועים ושדות המרעה, או את מקבילו בפנתיאון הרומי, פאנוס. פאן והסאטירים הם בין הדמויות השכיחות ביותר באומנות הקלאסית. פסלי ברונזה ושיש המתארים דמות דומה לפאן הצעיר מסוסיא נתגלו בעולם הרומי, ובעיקר בווילות מן התקופה הרומית הקדומה, מהמאות הא'-הב' לספירה. מרבית היצירות

הללו מכונות בשם הכללי "סאטירים", אולם כולם נעדרי גדילי התיש המופיעים אצל הפאן מסוסיא, ואלה מאפשרים לזהותו כאל פאן ולא כסאטיר. סביר שהמסכה קובעה למבנה השער, ואולי בצידו האחר של השער קובעה מסכה בדמות דיוניסוס אל היין. איתורו של תיאטרון בקצה המתחם מחזק הנחה זו היות שדיוניסוס קשור קשר הדוק לתיאטרון. כ-30 מ' מצפון לשער המונומנטלי הולך ונחשף מגדל בזלת איתן שצורתו דמויית "אומגה", ולצידו אולם עם רצפת פסיפס (קובלבסקה ואיזנברג 2017). זהו רק הדרומי בסדרת אולמות שהיוו את מכלול בית המרחץ הציבורי שנבנה כאן, וככל הנראה זהו אולם החמים. אולמות נוספים זהו על פני השטח, אך טרם נחפרו.

תיאטרון

כ-110 מ' מצפון למבנה השער נתגלה תיאטרון. התיאטרון בנוי אל מול המורדות בפינה הדרומית מזרחית של הר סוסיא, מרחק לא רב מן השער המזרחי (איורים 6, 8). חפירות בדיקה מצומצמות היקף חשפו מעבר היקפי (praecinctio) המפריד בין גוש המושבים התחתון לעליון ואת ראשיתו של

מעבר רדיאלי מקורה (vomitorium) (איור 22). חפירות הבדיקה מתחת לרצפות אפשרו לתארך את המבנה למאה הב' לספירה. שרידי קיר הבמה מובחנים היטב, אך כלל המבנה מכוסה באבני בזלת ללא כל פריטים נוספים הניתנים לזיהוי. המיוחד במבנה התיאטרון הוא שגוש המושבים פונה דרומה, לכיוון השמש הקופחת, בעוד מרבית התיאטראות באזורנו פונים צפונה. אומנם באזורנו תופעה זו חריגה למדי, אך היא שכיחה בצפון אפריקה ובאזורים נוספים במזרח הרומי. חישוב ראשוני המבוסס על מודל פוטוגרמטרי מאפשר לאמוד את קוטר מערך המושבים בכ-60 מ' וב-4,000 מקומות ישיבה. לא מן הנמנע שתיאטרון נוסף עשוי להיחשף בעיר עצמה. החפירות בשטח המתחם הפולחני באוכף שבו נמצא התיאטרון הן בראשיתן, אך אפשר כבר עתה לנסות ולהתחקות בזהירות רבה אחר זמן בנייתו, תוכניתו הכללית ואופיו. לפנינו מתחם פולחני שהוקם בראשית המאה הב' לספירה לכבוד אחד מאלי הטבע, דיוניסוס ככל הנראה, ובסבירות נמוכה יותר לכבוד פאן. הכניסה למתחם התאפשרה מצידו הדרומי באמצעות גשר שעבר מעל החפיר והולך הנכנסים אל השער המונומנטלי. העובר בשער הגיע

מסוף המאה ה' לספירה. תהליך זה הוא בתקופה האומיית עת חדלה כמעט בנייה ציבורית, חלקים מן העיר ניטשו, כעדות החפירות ברובע המגורים המערבי, ומכלולי תעשייה תפסו את מקומם של מכלולי בנייה ציבוריים במרכז העיר. מסוף המאה הז' -ראשית המאה ח' לספירה, סוסייתא כבר איננה עיר אלא עיירה תעשייתית דועכת, וזו הגיעה אל קיצה ברעש אדמה בשנת 749.

על המחקר בסוסייתא להתמקד בשנים הקרובות לא רק בעיר עצמה אלא גם במתחם הפולחני שנבנה לאורך האוכף, בבית הקברות בצידו הדרומי של האוכף וביתר בתי הקברות בסביבתה של סוסייתא. לאחרונה החל מחקר אזורי הכולל את תחום סוסייתא. המחקר מתמקד ביחסים בין סוסייתא כעיר הראשה בדרום הגולן ובמרכזו לבין עורפה החקלאי, העיירות והכפרים בתחומה, במערכות הדרכים, במערך הצבאי ובמחצבות, וכן יתמקדו החוקרים במחקר השוואתי בין תחומיהן של סוסייתא, גדרה, הגליל וצפון הגולן בתקופה הרומית.¹⁴

איור 20: השער המונומנטלי באוכף (צילום י' גרשברג).

אל בית מרחץ ציבורי מפואר והמשיך צפונה עד התיאטרון. קיומו של מתחם פולחני מעין זה מחוץ לחומות העיר, הכולל שער מונומנטלי, בית מרחץ ותיאטרון, אינו זר לעולם הקלאסי. אפשרות אחרת שתיבחן היא, שהמתחם הוקדש לפולחן אל הרפואה אסקלפיוס ושימש רבים שבאו לכאן כדי להבריא. מקדשי המתחם טרם נתגלו והם עשויים לספק מענה לשאלה לאילו אלוהויות הוקדש המתחם.

סיכום

נוסף על המתחם ההלניסטי שבמרכז העיר נחשפו בשנים האחרונות מתקנים וממצאים מאפשרים להציע כי על רמת ההר הייתה במאה הג' לפנה"ס מצודה תלמית, וזו התפתחה לעיר סלאוקית במחצית הראשונה של המאה הב' לפנה"ס. מרכזה של העיר סוסייתא נחפר באופן מקיף למדי, וכך גם חלקים מביצורי העיר, שערה המזרחי ומכלולי בנייה מן התקופה הרומית - עת הייתה העיר בשיא פריחתה - דוגמת האודיאון, רחוב עמודים ובית המרחץ הדרומי. העיר המשיכה לשגשג בתקופה הביזנטית, כפי שמעידים מכלולי הבנייה המרובים ושבע הכנסיות, לפחות, שפעלו בה. דעיכתה של העיר מובחנת

איור 21: מסכת ברונזה המתארת את האל פאן (צילום מ' איזנברג).

14 המחקר בתחום סוסייתא נערך בידי מ' איזנברג ומ' אזבנד, בתמיכת קרן מחקר מטעם האקדמיה הלאומית למדעים 722/17.

איור 22: המעבר ההיקפי וכניסה לאחד מן המעברים המקורים בציוד הצפוני-מזרחי של התיאטרון (צילום מ' איזנברג).

- אזבנד, מ' (2017). כלי חרס מצויים מהתקופה הרומית מחפירות סוסיתא, *מכמנים* 27: 89-108.
- איזנברג, מ' (2016). סוסיתא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת, מחידושי עונות החפירה האחרונות (2012-2015), *קדמוניות* 151: 2-17.
- איזנברג, מ' (2017). דמותה הצבאית של סוסיתא - ממצודה תלמית לפוליס סלאוקית, *מכמנים* 27: 57-69.
- קובלבסקה, א' ואיזנברג, מ' (2017). בתי מרחץ רומיים בסוסיתא ובדקפוליס, *מכמנים* 27: 70-80.
- Dvorjetski, E. (2014). The Historical Geography of Sussita-Antiochia Hippos-Qal'at el-Husn. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. I, Haifa: 40–63.
- Eisenberg, M. (2014). Military Architecture. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 87–127.
- Eisenberg, M., and Jastrzębska, E. (2010). The Southern Bathhouse. In: Segal, A., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Eleventh Season of Excavations*, Haifa: 44–48.
- Eisenberg, M., Burdajewicz, M., and Schuler, M. (forthcoming), *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. II, Haifa.
- Eisenberg, M., and Schuler, M. (forthcoming), *Hippos-Sussita – Five Seasons of Excavations 2012–2016*, Haifa.
- Erlch, A. (forthcoming). Stucco Relief Depicting a Mythological Figure. In: Eisenberg, M., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. II, Haifa.
- Pažout, A. (2017). A Geospatial Study of the Chora of Antiochia Hippos from the Hellenistic to the Byzantine Periods, *Michmanim* 27: 7–17.
- Schumacher, G. (1888). *The Jaulan*, London.
- Segal, A. (1988). *Town Planning and Architecture in Provincia Arabia* (BAR International Series 419), Oxford.
- Segal, A. (2008). Bathhouse Adjacent to the South Wall (SWL-I). In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Ninth Season of Excavations*, Haifa: 22–25.
- Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M. (2014). *Hippos-Sussita of the Decapolis. The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa.
- Segal, A. (2014a). Research History. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis. The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 12–17.
- Segal, A. (2014b). Bibliography. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis. The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 18–23.
- Segal, A. (2014c). Urban Plan and City Landscape. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis. The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 64–85.
- Segal, A. (2014d). Basilica. In: Segal, A., Eisenberg, M., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis. The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. I, Haifa: 164–181.
- Segal, A., and Eisenberg, M. (2005). Excavation along the South Wall (SWL). In: Segal, A., Młynarczyk, J., Burdajewicz, M., Schuler, M., and Eisenberg, M., *Hippos-Sussita – Sixth Season of Excavations*, Haifa: 13–14.
- Sperber, D. (1998). *The City in Roman Palestine*, New York.
- Tsuk, T. (forthcoming). The Water Supply System of Hippos-Sussita. In: Eisenberg, M., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. II, Haifa.
- Zingboym, O. (forthcoming). Hippos' Necropolis. In: Eisenberg, M., Burdajewicz, M., and Schuler, M., *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000–2011*, Vol. II, Haifa.

Abstracts

The Current State of Research of Antiochia Hippos

Michael Eisenberg

The Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa

aizen@research.haifa.ac.il

This article opens the special issue of *Michmanim* devoted to Antiochia Hippos (Sussita) and its territory. It contains a series of articles reflecting what we know to date about Hippos in a variety of research areas. This special issue coincides with the University of Haifa's Hecht Museum exhibition (opening in December 2017), **Before the Earth Shook – The Ancient City of Hippos-Sussita Emerges**. While the purpose of these articles is not to reflect the exhibition itself, the connection is clear. Some of the finds discussed here are on display in the exhibition.

Sussita, as the city was originally called in Aramaic in Jewish sources, or Antiochia Hippos as it was known in Greek, was founded in the 2nd century BCE on the plateau of Mount Sussita. The mountain is located about 2 km east of the Sea of Galilee, between the lakeside valleys and the Golan Heights to the east. The Hellenistic-period polis developed into a prosperous city in the Roman period and became a bishopric in the Byzantine period. Hippos was one of the Decapolis cities and the only polis in the southern and central Golan; thus this region was apparently part of its territory.

In recent years the archaeological expedition has moved ahead in uncovering the following areas in the city: the Basilica, the Bastion (a position for projectile launchers), the Southern Bathhouse, a portion of the western Decumanus Maximus, the Northeastern Insula and the western residential quarter. We have also begun unearthing several building complexes along the saddle ridge – a mausoleum, monumental gate and a portion of a public bathhouse; a theater has also been discovered. The latter three are apparently part of a sanctuary, perhaps to one of the rustic gods, Dionysus (?), which was built in the 2nd century CE and continued in use until the 4th century.

In addition to the Hellenistic compound in the city center, installations and finds have been unearthed in recent years that lead us to posit the existence of a Ptolemaic fortress on the plateau in the 3rd century BCE; we believe the fortress developed into a Seleucid city in the first half of the 2nd century BCE.

The center of the city of Hippos has been quite extensively excavated, as have some of its fortifications, its eastern gate and built complexes from the Roman period – when the city was at its zenith – such as the odeion, a colonnaded street and the southern public bathhouse. The city continued to prosper in the Byzantine period, as attested by the many built complexes and (at least) seven churches.

The decline of the city is evident from the end of the 6th century CE. This process accelerated during the Umayyad period, when public construction ceased almost entirely, and parts of the city were abandoned. This trend can be seen in the western residential quarter and the replacement of public buildings in the city center by industrial complexes. From the end of the 7th century to the beginning of the 8th century CE, Hippos was no longer a city, but rather a declining industrial town, which came to an end in an earthquake in 749 CE.